

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בהעלתך, תשס"ח
מספר 760

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

שני מקראות בפרשתנו המוגדרים "תיקוני סופרים"*

שני כתובים מתוך אלו המוגדרים במסורת "תיקון סופרים" נמצאים בפרשתנו: האחד הוא דברי משה אל ה': "ואל אראה ברעתי" (יא:טו), והשני הוא דברי אהרון אל משה: "אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו" (יב:יב). לפי מסורת זו, דברי הכתוב בשני הפסוקים נחשבים תחליף לביטוי בלתי ראוי. המאפיין את כל המקראות הללו המכונים "תיקון סופרים" הוא שהניסוח המופיע לפנינו בא להגן על כבוד ה' או על כבודו של משה (על כך להלן). דוגמות מפורסמות: "ועמי המיר כבודו בלא יועיל" (יר' ב:טו), שעל פי תפיסה זו הוא תחליף ל"ועמי המיר כבודי בלא יועיל", כלומר את כבוד ה'. וכיוצא בזה "וימירו את כבודם בתבנית שור" (תה' קו:כ), שאף בו ראו תחליף של "וימירו את כבודי". כך נחשב גם מה שנאמר על רְעִי איוב, אשר "לא מצאו מענה" לטענותיו של איוב, "וירשיעו את איוב" (לב:ג), שהוא תחליף של "וירשיעו את ה'" (או כלשון כמה מן המקורות: "וירשיעו את הדין"). עוד מקום בתורה שעליו נאמר שהוא "תיקון סופרים" הוא "ואברהם עודנו עומד לפני ה'" (בר' יח:יח), כשצריך היה להיות, לפי מסורת זו: "וה' עודנו עומד לפני אברהם". מקרא זה ראוי לדיון נפרד.¹

רשימת המקראות המוגדרים כשייכים לטיפוס כזה של טקסט מופיעה בכמה מקורות ובכמה ניסוחים, החל ממדרשי התנאים. הרשימות הללו שונות זו מזו בהיקפן ובפרטיהן (כלומר במספר הכתובים הנזכרים, בסדרם ובפרטיהם). למשל, רק בכמה מהן מופיע המספר המוכר "י"ח תיקוני סופרים". במקורות אחרים מופיעים גם מספרים אחרים. הפסוק שהזכרנו לעיל, "אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו", נמנה במקורות אחדים כפריט אחד מתוך המספר שמונה עשר ובאחרים – כשני פרטים.

הערות כאלה על "תיקון סופרים" מופיעות כהערות ה"מסורה הקטנה" בשולי כמה מכתבי היד המקראיים של ימי הביניים, ובעקבותיהם במהדורות הנדפסות בשם "מקראות גדולות".² המקורות המוכרים ביותר ובהם רשימות מלאות – לאו דווקא זהות – של כתובים כאלה הם מדרש תנחומא הנדפס על שמות טו:ז וחיבור "אכלה ואכלה".³

מקצת המקורות משתמשים במינוח "כינה הכתוב",⁴ ויש המשלבים את שני המונחים. יש המוסיפים לכל אחד מן המקראות גם את הנוסח אשר "היה" (או: צריך היה להיות), וחותמים: "אלא כינה הכתוב". בעניין זה ובעיות ההיסטוריות והאמוניות הקשורות בו הרבו לעסוק ראשונים ואחרונים, בני ברית ושאינם בני ברית:⁵ האומנם מסורת זו כוונתה שהטקסט המקראי תוקן בתקופה כלשהי (כפי שמופיע במקצת הרשימות הללו: על ידי "עזרא ונחמיה", "אנשי כנסת הגדולה")? האם מסורת זו מהימנה? כיצד

* המאמר מוקדש לנכדתנו דפנה לבית אדלמן, לבואה בכרית הנישואין עם בח"ל חגי אור-חן.

¹ רש"י על אתר; מונדשיין (להלן בהערה 3), עמ' 411-414.

² רשימה מלאה של י"ח תיקוני סופרים נמצאת במקראות גדולות של יעקב בן חיים, ונציה רפ"ד-רפ"ה, בראש ספר במדבר, סביב-סביב לתיבה הראשונה "וידבר", כמין עיטור. כאמור, יש כמה רשימות.

³ כ"י פאריס, מהדורת פרנסדורף, רשימה מס' קנח.

⁴ למשל מכילתא דר' ישמעאל בשלח, שירה ו (הורוביץ-רבין עמ' 134-135) וספרי במדבר פז (שם עמ' 81-82).

⁵ ראו בהרחבה בפרק "לידתה וגלגוליה של המסורת על י"ח תיקוני סופרים", בתוך ספרי על מסירה ומסורת: פרקים בתולדות הפרשנות הקדומה של המקרא, תרגומו ומסירתו, תל אביב תשס"א, עמ' 79-165. המקורות מובאים שם, עמ' 94 ואילך. בהמשך דבריי מובאות כמה תיאוריות להסברת התופעה מבחינה היסטורית, וגם מובאת הצעה שלנו, ולא נוכל להרחיב כאן בנושא. וראו: א' מונדשיין, "רש"י, רשב"ם וראב"ע שונים משנתם בסוגיית 'תיקון סופרים'", עיוני מקרא ופרשנות, ח: מנחות ידידות והוקרה לאלעזר טויטו, רמת-גן תשס"ח, עמ' 409-450.

יש להבין את השימוש במקורות מסוימים (הקדומים) בצירוף "כינה הכתוב", ובאחרות (המאוחרות יותר) "תיקון סופרים"? במה שונים מקראות אלה שברשימות התיקונים/כינויים ממקראות אחרים אשר לכאורה אינם שונים מהם בהרבה ואינם מופיעים ברשימות? האם יש עדויות קדומות על הגרסה החלופית? לתופעה זו הוצעו הסברים ספרותיים, תיאולוגיים והיסטוריים שונים. מצד אחד יש הרואים במסורת זו עדות היסטורית מוצקה על תיקונים שנעשו בכתבי הקודש, ומצד אחר יש אומרים שמסורת זו אומרת שה"סופרים", היינו המחברים של ספרי המקרא השונים, נמנעו מלכתחילה מלהשתמש בביטוי פוגע וכתבו בלשון נקייה, וזהו ה"תיקון" שנעשה מראש. גם גישה זו מופרכת מכמה צדדים. יש לציין במיוחד שהכינוי "סופרים" אינו משמש בספרות חז"ל בהוראה הנוהגת בזמננו – מחברי ספרים, אלא בהוראה של בבלים מלמדי תינוקות. ויש חכמים, ובראשם ראב"ע, אשר מעירים על המקראות הללו: "ואין צורך לתיקון סופרים", כלומר בדרך הפשט אפשר להבין את הכתובים מילולית, ואין צורך להיעזר בהיפותזה שלפנינו "תיקון סופרים".⁶

להלן ברצוננו לבחון את שני המקראות הללו מתוך פרשתנו על פי הדעה שהנוסח שלפנינו בטקסט המקראי אינו אלא תחליף לניסוח אחר, פוגע, שאינו כתוב כאן.

במקורות המציינים גם מה הייתה המילה ה"נכונה" שאינה מופיעה עתה בטקסט, מעירים על "ואל אראה ברעתי" (יא:טו) שצריך היה להיות כתוב "ואל אראה ברעתך" [של ה']. אולי הכוונה: ברעה שתצא ממך. אבל רש"י כותב: "ברעתם" היה לו לכתוב, אלא שְׁכִינָה הכתוב וזה אחד מתקוני סופרים בתורה, שִׁכְנו לתקון הלשון". זו אפוא הגנה על כבוד ישראל.

אבל ראב"ע מבאר את המילה "ברעתי" מילולית: "ואל אראה עוד ברעה שאני בה". ומוסיף: "ואין צורך לתקון סופרים", כלומר אין צורך לבאר את הפסוק כאילו הוא מקרה של תיקון סופרים.

על "מרחם אמו ויאכל חצי בשרו" (יב:יב) מעירה מסורת "תיקוני הסופרים" שלשון הכתוב היא תחליף של "אמנו... חצי בשרנו". וכותב רש"י: "אמנו" היה לו לומר, אלא שכינה הכתוב... 'חצי בשרנו' היה לו לומר, אלא שכינה הכתוב. מאחר שיצאה מרחם אמנו היא לנו כאלו נאכל חצי בשרנו; כענין שנאמר: 'כי אחינו בשרנו הוא' (בר' לז כז). ולדעתו, הפועל "תהיי" מוסב על מרים. אבל קשה להבין מהו הקושי שמצאו בפסוק, ומה תורם הנוסח ה"משוחזר".

ליברמן פותר את הפסקה הזאת בעזרת מדרש אחר על פסוקנו מספרי זוטא:⁷ "מכאן היה ר' אלעזר בר' שמעון אומר, צריך אדם להיות מושל בשל עצמו משל אחרים". וכך ילקוט שמעוני ברמז תשמב בשם מדרש "אספה": "אין הצדיקים מושלים בעצמם אלא באחרים". כלומר אם אדם צריך לתת משל (או מטאפורה) ובו דברי גנות או קללה, אל ישתמש בתיאורים המדברים על עצמו, אלא ידבר כאילו הדברים אמורים על אדם אחר, סתמי. "מכאן היה ר' אלעזר אומר" – מתוך דבריו של אהרון, אשר נקט לשון 'מרחיקה': "אמו", "בשרו" – בעוד הכוונה לומר "אמנו" ו"בשרנו".⁸ יוצא אפוא שהמינוח "כינה הכתוב" או אפילו "תיקון סופרים" מוסב כאן לא לתיקון שעשה הכתוב אלא להימנעותו של אהרון עצמו מלומר דבר רע על עצמו! מדוע אפוא לא נכללו ב"רשימות" הללו מקראות כמו "כה יעשה ה' לאויבי דוד" (שמ"א כה:כב, והכוונה לדוד עצמו), "העיני האנשים ההם תנקר" (במד' טז:יד); שמ"א כ:יז, ודומיהם?⁹

אך אפשר שכוונת ספרי זוטא אחרת: אהרון עצמו התבטא: "מרחם אמנו... חצי בשרנו", והכתוב, מתוך שחס על כבודו של אהרון, החליף את דבריו של אהרון ללשון פחות פוגעת והפך אותם כאילו היו מכוונים לדמות ערטילאית: "מרחם אמו... חצי בשרו". המילה "מכאן" מוסבת אפוא על הכתוב שטרח לשנות את דבריו של אהרון שלא יהיו דברי גנות על עצמו. לימד אותנו הכתוב דרך ארץ, עד כמה צריך אדם להיזהר בלשונו, שלא יהיה "מושל בעצמו" דברי קללה. המקרים האחרים של "לאויבי דוד", "האנשים ההם" שהזכרנו היו לפי הבנת הדרשן לשון נקייה שנקט המדבר עצמו (ולא הכתוב הוא שתיקן את לשונו). לכן אינם שייכים לעניין.

מובן שהכתוב יכול להתבאר כמשמעו, מילולית, כדברי ראב"ע, המוסיף גם כאן "ואין צורך לתיקון סופרים", וכפי שמוסיף רש"י עצמו כביאור שני, ואין מקרא יוצא מידי פשוטו. הרחמן יאר עינינו בתורתו.

פרופ' משה צפור
המחלקה לתנ"ך

⁶ ראו למשל דבריו בהקדמתו לפירוש הארוך לתורה, וביתר הרחבה בסוף ספר צחות, מהד' רודריגז, עמ' 487-484.

⁷ הורוביץ, עמ' 277 = מדרש הגדול על במדבר, רבינוביץ, עמ' קצד.

⁸ ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 173.

⁹ וכן – על פי פרשנות של חז"ל – מילותיו של פרעה, "ונלחם בנו ועלה מן הארץ" (שמ"א א:י), שהן לשון נקייה במקום לומר "ועלינו מן הארץ" (דהיינו ניאלץ לנטוש אותה).